

IZAZOVI STVARNOGA I SUBJEKTIVNOG SIROMAŠTVA I PORASTA NEJEDNAKOSTI U EKONOMIJAMA JUGOISTOČNE EUROPE U TRANZICIJI

prof. dr. Ivo BIČANIĆ
Ekonomski fakultet, Zagrebu

Izvorni znanstveni članak*
UDK 365.65(4-11)
JEL I32, P36

prof. dr. Vojmir FRANIČEVIĆ
Ekonomski fakultet, Zagrebu

Sažetak

U članku se propituju opći i specifični uzroci porasta siromaštva i nejednakosti u tranzicijskim ekonomijama jugoistočne Europe. Dio tog porasta bio je očekivan i dobrodošao popratni proizvod tranzicije, dok dio odražava utjecaj tranzicijom generiranih patologija. U radu se pokazuje da je porast ekonomske nejednakosti, društvene isključenosti i siromaštva u Jugoistočnoj Europi bio relativno veći nego u ostalim europskim tranzicijskim ekonomijama kao što su relativno više i sadašnje razine. Ta se razlika dijelom može objasniti političkom ekonomijom tranzicije u regiji („ortački” kapitalizam), kontingentnostima vezanim uz rat te početnim uvjetima, itd.

Tim se specifičnostima do neke mjere može objasniti paradoks visokog subjektivnog siromaštva i pesimizma koji nemaju temelja u realnim kretanjima u ekonomiji. Paradoks ima brojne važne posljedice, među kojima se ističu utjecaj na ekonomski rast, na legitimnost daljnjih reformi te na demokratsku konsolidaciju. Za budućnost reformi u ekonomijama jugoistočne Europe, tvrdi se na kraju, riješiti problem legitimnosti jednako je važno kao što je riješiti pitanje ekonomskog rasta.

Ključne riječi: ekonomska nejednakost, siromaštvo, društvena isključenost, subjektivno siromaštvo, legitimnost, demokratska konsolidacija, jugoistočna Europa, Hrvatska

* Priljeno (Received): 17.12.2004.
Prihvaceno (Accepted): 27.1.2005.

1. Uvod*

Od samog početka tranzicije 1989. godine bilo je jasno da je to proces koji stvara nejednakosti, koji će najvjerojatnije pojačati sve aspekte postojećih nejednakosti te vjerojatno dovesti do pojave siromaštva (vidjeti, na primjer, Atkinson i Micklewright, 1992; Milanovic, 1997). U članku se razmatraju veličina i posljedice tranzicijski nastalih promjena u ekonomskoj nejednakosti i siromaštvu u skupini sredozemnih tranzicijskih zemalja dopunjenih Rumunjskom i Bugarskom. Ta “regija” (kako se, bez navodnika, navodi u daljnjem tekstu) – za razliku od razmatranja samo sredozemnih, jugoistočnoeuropskih ili balkanskih tranzicijskih zemalja – izabrana je zbog dva razloga. Prvi je to što uključuje sva gospodarstva koja se često svrstavaju u “južni pojas” tranzicijskih gospodarstava (skupinu gospodarstava čije su promjene imale mnoga zajednička obilježja što su uvelike zasjenile značajne razlike među njima). Drugi je razlog to što se na taj način obuhvaća najuspješnije tranzicijsko gospodarstvo (odnosno Slovenija koja nije u “južnom pojasu”, ali je na Sredozemlju), tako da ona može poslužiti kao jedinica za usporedbu (*benchmark*). Regija razmatrana u članku obuhvaća osam zemalja poredanih abecedno: Albaniju, Bosnu i Hercegovinu, Bugarsku, Hrvatsku, Makedoniju, Rumunjsku, Sloveniju te Srbiju i Crnu Goru.

Članak je podijeljen u četiri analitička dijela i zaključak. U prvom se dijelu postavlja okvir za razmatranje nejednakosti i siromaštva u regiji usmjeravanjem na dvije teme: prvu – općim uzrocima nastanka nejednakosti i siromaštva tijekom tranzicije, i drugu – regionalnim specifičnostima porasta nejednakosti i siromaštva. Drugi dio sadržava empirijske podatke o promjenama u nejednakosti i siromaštvu u regiji tijekom 1990-ih. Zbog nedostatka raspoloživih pokazatelja u tom se dijelu naglašava važnost teorije i provode nužne procjene kao potrebne zamjene za nepostojeće “čvrste podatke”. Središnji dio članka čine sljedeća dva dijela. Treći dio nudi objašnjenja regionalnih specifičnosti nastanka nejednakosti i siromaštva te njihovih posljedica. U središtu su visoka razina subjektivnog siromaštva i pesimizma. Četvrti, ujedno i završni, analitički dio objedinjuje prethodna razmatranja te obrađuje moguće posljedice nejednakosti i siromaštva na legitimitnost reformi i demokratsku konsolidaciju u regiji. U zaključnim se razmatranjima sažimaju najvažniji nalazi članka, odnosno činjenica da su nejednakost i siromaštvo najznačajnije ograničavajuće odrednice s kojima se susreću gotovo sva tranzicijska gospodarstva u regiji i da one danas ne uvjetuju samo makroekonomsku nestabilnost nego i nestabilnost s obzirom na konsolidiranje demokracije u promatranom području. Nadalje, problemi vezani uz nejednakost i siromaštvo vjerojatno imaju značajan utjecaj na kretanje regije nepovoljnijim tranzicijskim putem.

* Ovaj rad skraćeni je i izmijenjeni tekst našeg rada *The poor, excluded and transition losers in the southeast European transition economies* izloženoga na konferenciji Siromaštvo u području Mediterana (University of Thrace, Komotini, 16-17. lipnja 2003). Zahvaljujemo organizatorici i urednici zbornika u pripremi profesorici Mariji Petmesidou što nam je dopustila publiciranje ove verzije na hrvatskom jeziku. U radu su korišteni i dijelovi rada V. Franičevića *Real and Perceived Inequality, Poverty and Well-Being in South East Europe: Challenges of the Welfare State and Democracy* izloženoga na konferenciji Democracy and Market Economics in Central and Eastern Europe: Are New Institutions Being Consolidated? (Sapporo, rujan 2003), objavljenoga u istoimenom zborniku (urednik Hayashi, T., Slavic Research Center, Hokkaido University, Sapporo, 2004).

2. Siromaštvo i nejednakosti nastale tijekom tranzicije: teorijska razmatranja i činjenice

Usprkos svim razlikama u početnim uvjetima – kao uvjetno glavnim odrednicama kasnijih zbivanja i raznovrsnosti primijenjenih reformi i mjera politike tijekom prvih 13 godina tranzicije (Roland, 2000; EBRD) iznenađujuće su sličnosti među tranzicijskim gospodarstvima u smislu ekonomske nejednakosti i siromaštva. Tranzicija kao proces svojevrsnog socijalnog inženjeringa smjera temeljitim promjenama društvenog poimanja pravednosti i, slijedom toga, neizbježnom značajnom i dugotrajnom porastu nejednakosti. Porast nejednakosti je, međutim, premašio očekivanja, a uz to očitim postaju rasprostranjeno siromaštvo i širenje socijalne isključenosti. Dok je prva pojava uvjetno *željeni* cilj političko-gospodarskih mjera, dotle preostale dvije nisu dobrodošle te upućuju na neuspjeh tranzicijskoga socijalnog inženjeringa i ulogu nekontroliranih procesa praćenih raznovrsnim patologijama.

Sva tri nosiva stupa dominantne “velike” reformske paradigme (*sveto trojstvo* Washingtonskog konsenzusa) – liberalizacija, privatizacija i višestranačka demokracija – zajedno temeljito i dugotrajno utječu na pitanja nejednakosti i siromaštva. Nadalje, to ne vrijedi samo za reformske mjere (tipa I. i tipa II) izvedene iz spomenute paradigme nego i za podržavajuće politike makroekonomske stabilizacije koje imaju i značajan kratkoročni učinak na pitanja nejednakosti i siromaštva. Razmotrit ćemo ukratko tri paketa političkih mjera i njihov utjecaj na ekonomsku nejednakost i siromaštvo.

2.1. Liberalizacija trgovine i proizvodnje

Promjena od sustava reguliranih cijena (uključujući valutni tečaj, kamate i plaće) i rasprostranjenih subvencija proizvodnji (uključujući cijene kapitala i pružanja javnog dobra) ka tržišnom određivanju relativnih cijena cilj je unutarnje i vanjske liberalizacije. Svrha toga bila je promjena početnih relativnih cijena koje nisu odražavale oportunitetne troškove u cijene koje ih obuhvaćaju, s nadom da će to odmah voditi dobicima u efikasnosti te kasnije efikasnoj ravnoteži. Imajući na umu navedeno, moraju se smatrati pozitivnima posljedice obiju liberalizacija. Ipak, jedna od popratnih pojava liberalizacije (ponajviše plaća, ali i cijena) jest neizbježna promjena u tokovima dohotka i dohodovnim nejednakostima, što vodi i promjenama ekonomskih nejednakosti među pojedincima i regijama (što se ovdje ne razmatra).

U idealnom bi svijetu te promjene vodile od ravnoteže niske razine nejednakosti do nove stabilne ravnoteže više nejednakosti, s tim da bi taj jednokratni porast trebao omogućiti ostvarivanje dobitaka efikasnosti, i to statički – boljom raspodjelom raspoloživih resursa – i dinamički – utjecajem na povećana ulaganja u ljudski i fizički kapital. Ipak, svi ti neosporno pozitivni učinci samo su jedna strana priče. Druga je strana to da se proces liberalizacije ne događa u idealnom svijetu nego u nesavršenome, u kojemu su moguća raznovrsna iskrivljenja. Iznenađna i radikalna unutarnja i vanjska liberalizacija (tzv. *veliki prasak*) rezultira procesima (1) koji generiraju neravnoteže, što vodi inflaciji, često i visokoj (Gomulka, 1998); (2) vodi dezorganizaciji u uvjetima nepostojanja razvijenog tržišta i institucija (Blanchard, 1997; Roland, 2000) te (3) uzrokuje opsežna preusmjeravanja resursa i vlasništva, što zahtijeva vremena (Blanchard, 1997).

Posljedica svega toga je stvaranje brojnih mogućnosti ostvarivanja ekstraprofita, pojavljivanje velike lažne rente (kvazirente) i nestabilnost cijena, pri čemu veliku prednost dobivaju oni prvi na potezu. Rješavanje i naslijeđenih i novostvorenih neravnoteža poduzetničkom okretnošću i snalažljivošću nudi brojne mogućnosti i u smislu ostvarivanja dohotka i u smislu stjecanja bogatstva – osobito najbrižima i/ili najbolje povezanim i umreženim pojedincima. Te su pogodnosti povratno vodile velikim pritiscima na prisvajanje renti (*rent-seeking behaviour*) te stvorile prostor za zarobljavanje politike (*policy capture*) i slabu, ali ne nužno i malu državu. Istodobno nepostojanje zakona i regulacija te niska vjerodostojnost njihove primjene samo osnažuju te procese i vode velikim institucionalnim deficitima.

Ti su uvjeti nedvojbeno utjecali na vrh distribucijske ljestvice raspodjele dohotka, kao i na širenje raspona dohodovne raspodjele. Ali mjere liberalizacije utjecale su i na dno ljestvice, odnosno na razrede niskog dohotka. Kako su presušile subvencije i uvedena čvrsta proračunska ograničenja, kako je potekao slobodan uvoz inozemnih dobara, mnoga su se poduzeća u vlasništvu države našla u bezizlaznoj situaciji, što je vodilo smanjivanju broja zaposlenih, kašnjenju s isplatom plaća te učestalim stečajevima. Zaposlenici u tim tvrtkama imali su sve niži životni standard i često su gubili posao.

2.2. Privatizacija državne imovine

Druga sastavnica tranzicijskih mjera Washingtonskog konsenzusa odnosila se na privatizaciju državne ili društvene imovine. Uz stvaranje uvjeta za slobodni ulaz novih poduzeća, cilj je bio stvoriti dominantni privatni sektor putem upravljana raspodjelom vlasničkih prava na postojeću kapitalnu imovinu. Od privatnih vlasnika, vođenih ciljem stjecanja profita, očekivalo se znatno povećanje efikasnosti, veća ulaganja i buđenje poduzetničkog duha – s blagotvornim učinkom na konkurenciju i rast. Provedeni su različiti modeli privatizacije, od besplatne, naizgled egalitarističke podjele *vouchera* cjelokupnom stanovništvu do miješanih modela koji su na različite načine stavljali u povlašteni položaj *insidere*, do izravne prodaje preko javnog natječaja ili pregovora i odabira poznatoga strateškog kupca, *outsidera*. Uvelike su se razlikovale ne samo brzina i financijski učinci privatizacije već i njezino korištenje kao sredstva masovnog uključivanja stanovništva u transformacijski socijalni inženjering, ali i kao sredstva stvaranja nacionalne kapitalističke klase.

Na kraju, privatizacija je dovela do nejednake raspodjele kapitalne imovine, što su sekundarni procesi njezine raspodjele samo osnažili. Dok su nastajala velika bogatstva znatan dio stanovništva završio je bez vlasništva nad kapitalnom imovinom u procesu koji je često bio nedovoljno i/ili nepotpuno reguliran. Stvorio se tako velik prostor za djelovanje najbrižih, najpoduzetnijih, ali i najpovezanijih, dok su pritisci na pojačavanje nejednakosti u raspodjeli istodobno rasli. Države (često slabe) suočavaju se s pritiscima snažnih privatizacijskih grupa, ali i s nezadovoljstvom gubitnika koji ne postavljaju samo pitanja zakonitosti već i pravednosti.

Birdsall i Nellis pokazuju da “ne postoji jednostavna procjena distribucijskih učinaka privatizacije. Učinci na pravednost ovise o najmanje tri čimbenika: početnim uvjetima, ponašanju za vrijeme same prodaje i nakon privatizacije te o ekonomskom okruže-

nju” (Birdsall i Nellis, 2002:11). Premda je, tvrde oni, bilo moguće privatizacijom pospešiti i efikasnost i pravednost, u stvarnosti se veća pozornost pridavala poboljšanju efikasnosti, a zanemarivala se pravednost. Stoga je u prosjeku privatizacija najvjerojatnije pogoršala raspodjelu bogatstva i, vjerojatno, dohotka. Ti su učinci ipak najčešće uvjetovani promjenama cijena i plaća. Stupanj povećanja nejednakosti, tvrde oni, ipak se od slučaja do slučaja i od regije do regije razlikuje. Ali takav je razvoj praćen i *prokletstvom* pobjednika. Ako su kasnije reforme uspješno zaustavljene ili usmjerene da zaštite interese pobjednika, tada se kratkoročni i trenutačno mogući dobici lako pretvaraju u dugoročne te na dulji rok cementiraju početne prednosti i raspodjele.

2.3. Višestranačka demokracija

Uvođenje višestranačkog sustava također podrazumijeva veliku preraspodjelu ekonomske moći dekoncentracijom političke moći. Hijerarhija Komunističke partije i njezina nomenklatura bila je posve i brzo razbijena. Usprkos tome, i politička i ekonomska moć premjestila se na druge stranke koje su često činili i bivši komunisti. Vrlo je teško jednoznačno procijeniti značenje promjena nastalih u strukturi političke moći i funkcioniranju “političkog tržišta” na raspodjelu ekonomske moći – iako važno, to će područje ostati izvan obuhvata ovog članka.

2.4. Stabilizacijske mjere: najznačajnija politička potpora

Zajedno s tri izložena stupa Washingtonskog konsenzusa, mjere makroekonomske stabilizacije u središtu su tranzicijskog procesa jer reformske mjere imaju jak učinak narušavanja ravnoteže, pa je prevladavajuće mišljenje (koje je u najvećoj mjeri stvorila međunarodna financijska zajednica – ujedno i izvor uvjetovanja) favoriziralo mjere makroekonomske stabilizacije. Te kratkoročne mjere bile su utemeljene na uravnoteženju proračuna i restriktivnoj monetarnoj politici. Ali makroekonomsko restrukturiranje stabilizacije ne ograničava se samo na stabilizacijske politike, već obuhvaća i znatno restrukturiranje države usmjereno na povećanje efikasnosti (javne uprave), ali i svođenje na odgovarajuću i održivu veličinu (s obzirom na razinu razvijenosti), usklađenu s potrebama tržišnoga gospodarstva. Posljednje je zahtijevalo smanjivanje i povlačenje države iz mnogih prijašnjih aktivnosti. Da bi stanje bilo još gore, oba su se ta procesa odvijala u uvjetima smanjivanja obujma proizvodnje, povećanja nezaposlenosti i sužavanja porezne osnovice. Sve navedeno imalo je značajan utjecaj na ekonomsku nejednakost i nastanak siromaštva. Na primjer, preoblikovanje je podrazumijevalo smanjivanje socijalnih prava u mirovinskom i zdravstvenom osiguranju, obrazovanju i socijalnoj skrbi. Ta su se prava smatrala financijski neodrživima s obzirom na razinu gospodarske razvijenosti i poreznu osnovicu, ali je njihovo smanjivanje imalo asimetrične distribucijske učinke. Bilo narušavanjem kakvoće pruženih usluga, njihovom privatizacijom ili jednostavnim prestankom djelovanja, učinak ponude javnih usluga bilo je isključenje znatnih dijelova stanovništva. Nastojanje da se ostvari uravnoteženi proračun, uz istodobni porast nezaposlenosti i smanjivanje porezne osnovice, postalo je gotovo nemoguć zadatak koji je često vodio visokom fiskalnom deficitu, ali i povećanju vanjskog duga.

2.5. Stilizirane činjenice

Dok je opći okvir mjera u svih 27 tranzicijskih gospodarstava vrlo sličan, razlikuju se stvarni “paketi” mjera odnosno provedbe; različiti su tokovi i ishodi transformacijskih procesa, kao i društveni troškovi. S jedne je strane tranzicija uglavnom završena u deset novih članica EU, ali je u nekim srednjoazijskim zemljama na početnom stupnju. Gospodarstva koja promatramo u ovom članku, osim Slovenije, općenito su rangirana iza najnaprednijih tranzicijskih zemalja, ali ipak ispred zemalja srednje i istočne Europe (World Bank, 2002a; EBRD). Usprkos navedenim razlikama, u promatranim je zemljama nastanak ekonomskih nejednakosti i siromaštva te njihov razvoj tijekom tranzicije bio iznenađujuće sličan, tako da na temelju više izvora (Milanovic, 1999; World Bank, 2000; publikacije EBRD-a i UNDP-a) možemo navesti sljedeće *stilizirane* činjenice koje uvelike vrijede za sva tranzicijska gospodarstva:

- nejednakosti su znatno porasle na početku tranzicije, a kasnije su se smanjivale ili barem stagnirale kako su prilike za kvazirente i predatorstvo bivale sve ograničenije
- dok su neke promjene bile željene, druge su više posljedica tranzicijskih patologija
- model promjena bio je određen demokratskim i institucionalnim deficitima te veličinom, brzinom i načinom njihova *ispunjavanja*
- izvori nejednakosti mijenjali su se tijekom transformacije: početne su promjene pod utjecajem dohotka od rada, a kasnije pod utjecajem dohotka od imovine
- promjene su vodile povećanju siromaštva, pri čemu su neke društvene skupine kratkoročno, pa i dugoročno isključene iz koristi od tranzicijskih promjena
- učinci tranzicijskih patologija razlikuju se te mogu voditi i do *pobjedničkog prokletstva* koje otežava kasniji razvoj reforme
- početno povećanje nejednakosti posljedica je polarizacije i velikih promjena u sredini dohodovne distribucije i podrazumijeva promjenu oblika distribucijske krivulje
- porast nejednakosti, siromaštva i isključenosti te njihova obilježja u početnom su stadiju transformacije vodili trajnim posljedicama za politiku s obzirom na pravednost.

Naravno, u svakom pojedinom gospodarstvu ili skupini gospodarstava te se izvedene (“stilizirane”) činjenice mogu vrlo različito odražavati.

3. Nejednakost i siromaštvo u regiji nastali u tranziciji

U radu ne nudimo nove empirijske rezultate, već se oslanjamo na postojeće podatke. Do sada objavljeni podaci o siromaštvu i nejednakosti u najvećoj su mjeri rezultat rada međunarodnih financijskih organizacija koje su promatrale tranzicijska gospodarstva kao cjelinu. Veće zanimanje za nejednakost i siromaštvo pokazuju *Tranzicijski izvještaji* EBRD-a za 1997. i 1999. te dvije publikacije UN-a. Vrlo je vrijedan godišnji *Social Monitor* Projekta MONEE što ga provodi UNICEF i koji sadržava najbolju zbirku važnih statističkih podataka. Također su vrlo korisne publikacije UNDP-a nacionalnih i

svodnih izvještaja *Human Development Reports* (npr. UNDP, 2003). Nadalje, tu su i publikacije Svjetske banke: *The Atlas, World Development Indices* i *World Development Report*, koje prate šira zbivanja te koja povremeno, kao u 2001. godini, posvećuju poneko poglavlje općenitim problemima siromaštva i nejednakosti, ali ipak imaju važnih i vrijednih podataka za regiju. Vjerojatno je najvrednija publikacija Svjetske banke *Making Transition Work for Everyone* (World Bank, 2000), ali u njoj se promatra šire stanje i ne posvećuje posebna pozornost regiji. Nacionalne statistike imaju vrlo parcijalne podatke, i to samo za pojedine godine. Konačno, malo je članaka o siromaštvu i nejednakosti u pojedinim zemljama u regiji.

3.1. Nejednakost i siromaštvo prije tranzicije

S obzirom na ekonomske nejednakosti i siromaštvo, tranzicija u regiji započela je dvama bitno različitim spletovim okolnosti. U Jugoslaviji i njezinim nasljednicama, današnjih pet zemalja u regiji, tranzicija je započela 1989. u gospodarstvu pogođenom krizom, bez *čvrstoga* centralnog planiranja gospodarskih aktivnosti, s određenim elementima tržišta, ograničenim privatnim vlasništvom nad kapitalom i radničkim samoupravljanjem koje donosi znatno veći stupanj decentralizacije i autonomije poduzeća u investiranju i određivanju plaća. Za ostale tri zemlje u regiji tranzicija je započela 1990. godine u uvjetima strogoga centralističkog planiranja gospodarskih aktivnosti, bez privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i bez privatnog poduzetništva, uz punu zaposlenost (bez obzira na utjecaj na efikasnost) i visoku razinu gospodarske autarkije.

Unatoč razlikama u dostupnosti i vjerodostojnosti podataka (za SFRJ i republike su obilni) te nužnom oprezu u njihovu korištenju¹, može se prihvatiti zaključak da su te dvije različite početne pozicije uvjetovale u Jugoslaviji i njezinim nasljednicama razmjerno višu razinu nejednakosti (i dohodaka i nadnica), pojavu siromaštva i nezaposlenosti te nižu razinu socijalne isključenosti (uz značajne varijacije među republikama). To je u najvećoj mjeri uzrokovano većim razlikama u povratu na obrazovanje/umijeće na kvazitržištu rada (ali ipak nižim u odnosu prema zapadnoeuropskome ili s njima usporedivim gospodarstvima), ograničenim privatnim vlasništvom i poduzetništvom te, konačno, otvorenom nezaposlenošću i rasprostranjenom oslanjanju na doznake od radnika na privremenom radu u inozemstvu (Milanovic, 1997; 1999).

Sva su ta gospodarstva imala razmjerno visoku razinu socijalnih prava. U usporedbi s državama sličnog razvojnog stupnja, u njima je bila visoka razina pružanja javnog dobra (u zdravstvenoj zaštiti, obrazovanju, sigurnosti, ali ne i u demokraciji) te visoka razina potpore za žene (briga za djecu, široke mogućnosti zapošljavanja majki s djecom, visok udio žena u ukupnoj zaposlenosti). Te su države pružale građanima i visoku razinu sigurnosti (punim, gotovo doživotnim zapošljavanjem), osim za one koji su bili poduzetničkog duha ili politički nepodobni.

¹ Izračuni hrvatskoga Ginijeva koeficijenta, na primjer. Dok izračun Svjetske banke (World Bank, 2000) daje Ginijev koeficijent od 0,36, Nestić (2002) predlaže kompromisni od 0,234, što je u mnogo većem skladu s prethodnim mjerenjima (Bičanić, 1988), te koeficijentima drugih republika SFRJ za isto razdoblje (Makedonija 0,20 i Slovenija 0,219) (UNDP, 1998) te uopće s porastom koji je generala tranzicija.

Neki od tih aspekata vide se u tablici 1. Ti su podaci važni stoga što mogu poslužiti kao uporište za kasnije usporedbe, a mogu biti i važna odrednica pri stvaranju očekivanja.

Tablica 1. Uvjeti na početku tranzicije (vrijednosti iz 1990)

Zemlja (broj stanovnika u milijunima)	BDP po stanovniku, službeni tečaj (EUR)	BDP po stanovniku prema kupovnoj moći (EUR)	Evidentirana nezaposlenost kao postotak radne snage	Broj zaposlenih u milijunima (% od 2000.)	Izvoz u mlrd. EUR (% od 2000.)	Prosječna mjesečna bruto plaća (EUR)
Albanija (3.287***)	–	–	9,5 *	–	–	–
BiH (4.457***)	–	–	–	–	–	–
Bugarska (8.718)	5.206	4.760	1,7	4.097 (137)	10.560 ^a	378
Hrvatska (4.778)	4.080	5.850	14,1 **	1.568 (117)	3.162 (65 ^b)	333
Makedonija (2.028)	1.734	3.860	23,4	0.523 (95)	0.874 (61 ^b)	222
Rumunjska (23.206)	1.189	5.230	1,3 *	10.840 (126)	4.537 (40)	109
SCG (10.529)	2.118	–	20,3	2.707 (121)	4.568 (253 ^b)	277
Slovenija (1.998)	6.844	9.900	5,8	0.924 (111)	3.244 (34 ^b)	707
Prosjek ili ukupno (bez Slovenije)	2.865 (prosjek)	4.925 (prosjek)	–	19.735 (ukupno)	23.701 (ukupno)	338 (ukupno)

Napomene:

^a Ne može se izračunati zbog drugačijeg obračuna.

^b Podaci iz 1990. isključuju unutarnju trgovinu među jugoslavenskim republikama, dok je to u 2000. godini prikazano kao međunarodna trgovina.

Izvor: WIIW (2003), * UNECE (2003), ** podatak za 1991. godinu, UNECE (2003), *** UNICEF (2003)

3.2 Troškovi, nejednakost i siromaštvo nastali u tranziciji

Usprkos značajnim razlikama na početku tranzicije, postojale su i mnoge sličnosti koje su se sve više očitovale u kasnijim godinama, pa se ovo područje počelo cjelovito promatrati kao “južni pojas” tranzicije. U usporedbi sa Slovenijom kao jedinicom za usporedbu (koja je bila predvodnik tranzicije i zanimljiv primjer uspjeha utemeljenoga na dosljednoj postupnosti, nasuprot “receptima”), sva su ostala gospodarstva u regiji bilježila znatno veću nestabilnost (mjerenu inflacijom i proračunskim deficitom) i veće troškove tranzicije (s obzirom na smanjivanje proizvodnje, razinu oporavka, broj godina u kojima je zabilježen porast nezaposlenosti). Uz to, kriza je potrajala dulje, a oporavak je započeo kasnije i bio sporiji.

Tablica 2. Ekonomski troškovi tranzicije

	Najmanji BDP (% BDP-a 1989), godina u zagradi	Najveća godišnja inflacija (u %), godina u zagradi	Broj godina deficita proračuna središnje države većega od 3% BDP-a	Broj godina porasta stope evidentirane nezaposlenosti 1991-2002.
1	2	3	4	5
Albanija	60,1 (1992)	236,6 (1992)	11	4
Bugarska	70,9 (1998)	578,6 (1997)	6	7
Hrvatska	59,5 (1993)	1.149,0 (1993)	3	8
Makedonija	70,8 (1995)	1.935,0 (1992)	3	8
Rumunjska	75,0 (1992)	295,0 (1993)	6	7
SCG	40,6 (1993)	256,0 × 10 ¹² (1993)	6	6
Slovenija	79,1 (1992)	247,1 (1991)	0	4

Napomena: U tablicama 2. i 3. ne raspoložemo podacima za BiH.

Izvor: stupci 2. i 5. UNECE (2003), stupci 3. i 4. EBRD (2002)

Više su troškove pratile i više razine nejednakosti. Zbog nedostatka podataka i nedovoljnog broja provedenih istraživanja alternativnih izvora još uvijek nije moguće nedvosmisleno odrediti porast nejednakosti i siromaštva u regiji. Zemlje u regiji počele su prikupljati podatke o nejednakosti i siromaštvu koji omogućuju međunarodne usporedbe tek nakon što se za tu problematiku krajem 1990-ih zainteresirala međunarodna financijska zajednica. (Hrvatska je dobar primjer toga: redovite petogodišnje ankete o potrošnji kućanstva nisu se provodile od 1988. godine, a u skladu s međunarodnom metodologijom anketa je provedena tek 1998. godine.) I dalje je neriješeno i pitanje granice siromaštva. Prihvaćena metodologija Svjetske banke o kupovnoj moći od 1 ili 2 USD možda odgovara manje razvijenim zemljama, ali gospodarstva u regiji, osim Albanije, uglavnom su srednje razine dohotka pa su stoga za njih primjerenije više razine granice siromaštva. Zapravo, većina recentne literature (npr. nacionalni i globalni *Human Development Reports*) kao granicu siromaštva uzima 4,30 USD, i mjere relativnu granicu siromaštva ispod 50 ili 60% vrijednosti medijana ili prosjeka, ovisno o zemlji, jer nema podudarnosti.

Tablica 3. sadržava podatke istraživanja o mjerama nejednakosti koji se mogu naći u literaturi. Slovenija može poslužiti kao jedinica za usporedbu kako bi se pokazalo da je sadašnja razina nejednakosti u regiji osjetno viša nego u većini drugih novih članica EU (prosječan Ginijev koeficijent za Poljsku, Češku Republiku, Slovačku Republiku, Mađarsku i Sloveniju je 0,278 – UNICEF, 2003). Promatrajući podatke što ih je prikupio UNICEF (2003) iz nacionalnih izvora, mogu se uočiti iznenađujuće nedosljednosti: na primjer, *nemogući* skok Ginijeva koeficijenta Srbije s 0,273 u 1999. godini na 0,373 nakon političkih promjena; nedosljednost podataka Svjetske banke o porastu, ali i smanjivanju nejednakosti u Hrvatskoj te, očito, podcijenjenost nekih vrijednosti za Republiku Srpsku. Ipak, tablica 3. jasno pokazuje da je razina nejednakosti u regiji visoka i da je njezino povećanje tijekom tranzicije veće nego u “sjevernom poja-su” (prikazano Slovenijom i spomenutim prosjekom).

Tablica 3. Razine nejednakosti, porast tijekom tranzicije

1	Dohodovna nejednakost			Nejednakost u potrošnji			
	Svjetska banka		MONEE ^a	Ginijev koef. ^b	Odnos 9. i 1.decila ^c	Postotak donjih 10% u potrošnji	Postotak gornjih 10% u potrošnji
	Ginijev koef. ^b	Odnos 9. i 1. decila ^c	Ginijev koef.				
2	3	4	5	6	7	8	
Albanija	–	–	–	0,27 (1996)	3,56 (1996)	–	–
Bugarska	0,41 (1995)	6,19 (1995)	0,333 (2001)	0,27 (1995)	3,40 (1995)	4,5 (1995)	22,8 (1995)
Hrvatska	0,35 (1998)	3,76 (1998)	–	0,30 (1998)	3,91 (1998)	3,7 (1998)	23,3 (1998)
Makedonija	0,37 (1996)	5,79 (1996)	0,334 (2001)	0,30 (1996)	4,80 (1996)	–	–
Rumunjska	–	–	0,378 (2001)	0,30 (1998)	3,62 (1998)	3,2 (1998)	25,0 (1998)
SCG	–	–	0,378 (2001)	–	–	–	–
Slovenija	0,25 (1997/98)	3,03 (1997/98)	0,246 (2000)	0,28 (1997/98)	3,67 (1997/98)	3,9 (1997/98)	23,0 (1997/98)

^a Projekt UNICEF-a.

^b Podaci za pojedince, nema preračunske skale za članove kućanstva.

^c Decil je desetina ukupne distribucije dohotka ili potrošnje.

Izvor: stupci 2, 3, 5. i 6. World Bank (2000); stupac 4. UNICEF (2003); stupci 7. i 8. World Bank (2002b)

U literaturi preteže uporaba Ginijevih koeficijenata ili decila čija je intuitivna vrijednost velika (veza s Lorenzovom krivuljom, razumljivost). Ali postoji i teškoća jer su obje mjere osjetljivije na sredinu distribucije, a manje osjetljive na promjene krajnjih vrijednosti – kako na vrhu distribucijske ljestvice, gdje su vrlo bogati, tako i na dnu, gdje su siromašni. To je pogotovo nepovoljno za gospodarstva poput onih u regiji koja prolaze velika institucionalna i sektorska restrukturiranja sa značajnim promjenama u nejednakosti i u kojima se najveća dinamika očituje u krajnjim vrijednostima. Sredstva masovnog priopćavanja puna su priča o pojedincima koji su za kratko razdoblje stekli golemu bogatstava, velika čak i prema zapadnjačkim standardima, čiji se učinci ne očituju u statistici o nejednakosti. Brojni su primjeri koji upućuju na to kako su se i kojim kanalima (zakonitim i nezakonitim) početne razlike u dohocima pretvarale u veliku diferencijaciju bogatstva sa značajnim utjecajem na pitanja pravednosti i subjektivna vrednovanja, o čemu će više riječi biti kasnije.

Tablica 4. donosi podatke o razini siromaštva u regiji. Iako se granica od 4,30 USD po danu čini plauzibilnijom, taj podatak nije uvijek raspoloživ.

Tablica 4. Razina siromaštva u regiji – većinom 1998-1999.

1	Postotak apsolutno siromašnih ^a		Manje od 50% prosječnog dohotka (u %)	Udio najsromašnijih 20% u BDP-u ^a
	2,15 USD po danu	4,3 USD po danu		
2	3	4	5	
Albanija	11,5	58,6	–	–
BiH	24,5 ^b	–	–	–
Bugarska	3,1	18,2	9,5	6,7
Hrvatska	0,2	4,0	13,5	8,3
Makedonija	6,7	43,9	–	8,4
Rumunjska	6,8	44,5	33,82 (60%)	8,2
SCG	32,0 ^a	–	–	–
Slovenija	0,0	0,7	17,7	9,1

^a Utemeljeno na 1USD po službenom tečaju.

^b Granica siromaštva na 2,55 EUR, UNDP BiH (2002).

Izvor: stupci 2. i 3. World Bank (2000) (osim za BiH i SCG), stupac 4. kompilirano iz nacionalnih Human Development Reporta (UNDP Slovenija, 2003; UNDP Croatia, 2003), stupac 5. UNDP (2003)

3.3. Tranzicija i promjena kvalitete života

Važni aspekti razine nejednakosti i siromaštva mogu se izvesti i iz agregatne statistike koja odražava kvalitetu života. Iako su ti podaci vrlo agregatni, dobro je poznato da su “osjetljiviji” na siromaštvo, nejednakost i razvoj. Početni uvjeti i kasnije tranzicijske promjene imaju velik utjecaj na kvalitetu života. Početni uvjeti, u skladu s usvojenim načelom *socijalističke solidarnosti* i socijalističkim načelom pravednosti, pružali su stanovništvu razmjerno visoku razinu socijalnih prava i usluga. To se odnosilo ne samo na osiguravanje mnogih javnih dobara (npr. na opću sigurnost, zdravstvenu zaštitu i obrazovanje), nego i na ekonomsku sigurnost (osiguravanje radnog mjesta, rješavanje nezaposlenosti, mirovinski sustav, stanovanje) i potporu za zaposlene žene (stvaranjem uvjeta i pružanjem materijalnih prava). Kao rezultat, mnoge vrijednosti statistike općeg blagostanja bile su razmjerno vrlo visoke (očekivano trajanje života, postotak opće pismenosti, postotak zaposlenih žena i dr.). To pak nije vrijedilo kada je riječ o demokraciji i slobodi kao javnom dobru (iako su i u tome regionalne varijacije vrlo značajne). Ujedno, s obzirom na *tradicionalna* javna dobra, u svim promatranim državama u regiji bilo je ozbiljnih problema s njihovom (ne)dostupnošću i neefikasnim korištenjem raspoloživih resursa (Barr, 1999); s pravednošću (članovi vladajućih skupina uživali su vrlo visoku razinu pruženih usluga i mnoge nenovčane pogodnosti), a mnogi su dijelovi (poput zdravstva i stanovanja) bili uvelike podložni korupciji i kljentalizmu.

Tranzicijske promjene, bile željene (poput povlačenja države iz gospodarstva i smanjivanje njezine uloge, smanjivanje javnih rashoda i proračuna te privatizacija) ili neželjene (smanjivanje kakvoće javnih usluga, potkradanje raspoloživog bogatstva, smanjivanje ljudskog kapitala) utjecale su na sužavanje naslijeđenih prava. Dok su oni bogatiji mogli naći zamjenu za javno pružanje usluga u privatnom sektoru (npr. u zdravstvenoj zaštiti, obrazovanju ili mirovinskom osiguranju), siromašniji su dijelovi društva

osjetili pune učinke erozije javnih usluga i sužavanja prava. Istina, još uvijek nedostaje sveobuhvatnih istraživanja koja bi, uz obilje “anegdotalnih” dokaza, to mogla i rigorozno potvrditi na komparativnoj razini.

3.4. Regionalne posebnosti i njihov utjecaj

Uz početne uvjete, važna specifičnost regije (koja je razlikuje od ostalih tranzicijskih ekonomija) ratni su sukobi vezani uz raspad bivše Jugoslavije, koji su direktno i/ili indirektno (neplovnost Dunavom, embargo na Srbiju) utjecali na sve zemlje. Oni su nedvojbeno imali ozbiljnih utjecaja na nejednakost i siromaštvo u regiji, a gotovo ne postoje opsežnija istraživanja o toj temi. Ti se utjecaji pokazuju na obje strane raspodjele dohotka. Rat je uništio mnoge živote te velik iznos imovine i ušteđevina, a učinio je mnoge ljude prognanicima i izbjeglicama. Malobrojnim se poboljšao položaj ako se nisu mogli brzo vratiti na svoja ognjišta. Većinom su ostali prognanici i izbjeglice ili su našli neodgovarajuću potporu nakon povratka tako da ih je velik broj završio u siromaštvu i isključenosti. Te osobe često nisu obuhvaćene statističkim praćenjem, što uvelike utječe na podcjenjivanje opsega siromaštva u promatranim zemljama. Iz podataka službi koje se bave izbjeglicama i prognanicima posve je očito da većina njih ostvaruje mali iznos dohotka i uvelike su izloženi siromaštvu.

Ali ratovi su utjecali i na vrh ljestvice raspodjele dohotka i bogatstva. Znatno se broj ljudi izravno obogatio zbog ratnih zbivanja – često kao ratni profiteri, trgovci oružjem, šverceri, i/ili neposrednim sudjelovanjem u pljačkama. Možda još važnije, u svim su republikama bivše Jugoslavije, osim u Bosni i Hercegovini, ratovi i tranzicija bili usporadni i, štoviše, isprepleteni procesi. Hrvatska je odličan primjer toga: liberalizacija se provodila u doba institucionalnog deficita i rata, a državno upravljana privatizacija ostvarivala se u vrijeme žestokih ratnih sukoba i strahota, mobilizacije velikog dijela stanovništva te brojnih raseljenih i prognanih osoba. Naravno, mali broj snalažljivih pojedinaca vrlo se dobro okoristio promjenama, dok su mnogi jednostavno bili isključeni iz njih ili obeshrabreni (snižanim dohocima i radikalnom neizvjesnošću) da se uključe.

4. Subjektivno siromaštvo i očekivanja

Svi dosad razmotreni aspekti nejednakosti i siromaštva bili su povezani s raspodjelom i različitom dostupnošću roba i usluga stanovništvu, odnosno s materijalnim obilježjima nejednakosti i siromaštva. Postoji, međutim, još jedna važna dimenzija promatranih pojava, a to je subjektivni osjećaj nejednakosti i siromaštva.

4.1. Subjektivno siromaštvo i nejednakost

Posebna važnost subjektivne nejednakosti i siromaštva uvelike je posljedica općih obilježja tranzicije, ali i njezinih posebnosti u regiji, pogotovo *ortadžkog* kapitalizma (Bičanić i Franičević, 2002). U doba potpunog preoblikovanja društvenih odnosa (nastajanje kapitalizma), dramatičnih promjena u raspodjeli imovine (privatizacija), iznenadnog pojavljivanja novih tokova dohotka (liberalizacijom), neočekivanih velikih kriza (smanjivanje blagostanja) i naglog porasta razina nejednakosti vezanoga uz pojavu siromaštva (čime se brzo i dramatično mijenja položaj pojedinaca, skupina i regija) razumljivo

je da se takva kretanja moraju odražavati u sve većem značenju subjektivne procjene nejednakosti i siromaštva. Pritom se subjektivna vrednovanja ne svode samo na materijalno, već se odnose i na društveno blagostanje, tj. na *uključenost* (odnosno na *mogućnost uključenja*) te na *isključenost* (odnosno na *opasnosti od isključenosti*) iz društvenih procesa i mogućnosti koje nude poslijesocijalističke promjene.

U tom složenom području subjektivnih vrednovanja nejednakost i siromaštvo posebno su važni. To je usko povezano s pojmom “lažne svijesti” jer možda pojedinci koji se osjećaju siromašnima to stvarno nisu ili se njihov relativni položaj možda i nije toliko promijenio. Oni mogu uspoređivati svoj stil života s nekim idealnim oko sebe (osobito je u tome važan brz porast nejednakosti i pojava sloja bogatih), sa svojim bivšim iskustvom (odnosno njihovim nižim i/ili padajućim životnim standardom) ili s očekivanim promjenama (i proteklim razočaranjima).

Tako promatrano, subjektivno siromaštvo ima šire značenje, pri čemu se čini da je ono ona kritična spona ekonomskih i socijalnih reformi i njihove političke legitimnosti. Čini se da sudionici vide promjene u raspodjeli dohotka ne samo unutar jednostavnog statičkog i kratkoročnog okvira, kada promjene idu u bilo kojem smjeru, nego kao dinamičan i temeljni proces čije se konačne posljedice vide tek u dugom roku i odnose se barem na njihovu djecu. Riječ je o procesu dubokih društvenih restrukturacija, nažalost, nedovoljno i nesustavno istraženome, u kojemu se pojedincima i obiteljima ne određuje samo njihovo sadašnje mjesto na novoj društvenoj ljestvici, već i izgledi da ga u budućnosti poboljšaju. Ta vrsta pristupa zahtijeva da se razmotre dva pitanja: prvo se odnosi na mjere, a drugo na politiku i legitimnosti.

Kad analiziraju blagostanje (dobrobit ili sreću) ljudi, ekonomisti se obično nastoje odmaknuti od subjektivnih usporedbi s drugima koje se temelje na pojedinačnim stajalištima. Prema toj paradigmi (glavnoga toka) “podrazumijeva se da ekonomisti znaju odgovore na temelju objektivnih podataka o dohotku i cijenama” (Ravallion i Loshkin, 1999:2). Ipak, istraživanja više autora (npr. Scitovsky, 1976) pokazuju da su subjektivne percepcije i te kako važne i da su često suprotne nekim uobičajenim teorijskim očekivanjima: “ekonomski rast, brz ili ne, ne podiže subjektivno blagostanje, unatoč pozitivnoj *cross-section* relaciji između blagostanja i dohotka” (Easterlin, 2002:X). Ravallion i Lokshin (1999:3) podsjećaju na Simonov nalaz o slaboj povezanosti dohotka i subjektivnog osjećaja blagostanja u SAD-u te navode da je i u drugim istraživanjima utvrđena signifikantna, ali slaba povezanost tih pojava.

Tablica 5. Subjektivna ocjena siromaštva: “Što vas najviše plaši?” (2002)

Bugarska	nezaposlenost	siromaštvo	kriminal
Hrvatska	nezaposlenost	siromaštvo	kriminal
Kosova	nezaposlenost	kriminal	siromaštvo
BiH – Republika Srpska	loša politička situacija	siromaštvo	nezaposlenost
Crna Gora	loša politička situacija	siromaštvo	nezaposlenost
Makedonija	rat, konflikti	siromaštvo	nezaposlenost
BiH – Federacija	siromaštvo	nezaposlenost	kriminal
Rumunjska	siromaštvo	nezaposlenost	loša politička situacija
Srbija	siromaštvo	nezaposlenost	loša politička situacija

Izvor: IDEA (2002)

Očekivano, podatke o subjektivnom siromaštvu i nejednakosti teško je naći. Dio njih su objektivni statistički podaci, ali teško je odrediti koji su najrelevantniji za određivanje subjektivnih vrijednosti; drugi nastaju ispitivanjima pojedinaca te se moraju koristiti uz veliki oprez, posebice ako je riječ o usporedbama poput onih u tablici 5, dobivenih na temelju velikog ispitivanja javnog mnijenja početkom 2002. godine (IDEA, 2002).

Ti su podaci važni zbog dva razloga. Prvi je to što je mnogo više onih koji se *osjećaju* siromašnima i nezadovoljnima nego što bismo očekivali s obzirom na stvarne (“objektivne”) podatke o nejednakosti i siromaštvu. Zapravo, mnogi koji pesimistično razmišljaju o budućnosti boje se daljnjeg narušavanja svoga životnog standarda. Drugi je razlog to što je subjektivni osjećaj siromaštva u više tranzicijskih zemalja u regiji ostao visok i desetljeće nakon početka tranzicije.

4.2. Paradoks siromaštva i nejednakosti u regiji

Zanimljivo je pitanje povezanosti subjektivnog siromaštva s promjenama u realnom ekonomskom sektoru: je li subjektivni osjećaj siromaštva utemeljen na stvarnim ekonomskim pokazateljima ili je riječ o svojevrsnom paradoksu? Gledajući realnu ekonomiju, mogući razlozi pesimističnih stajališta i subjektivnog osjećaja visokog siromaštva dani su u tablici 6. Uz već spomenutu visoku nejednakost, na subjektivne ocjene mogle bi utjecati stalno visoke razine nezaposlenosti, trajni trgovinski i proračunski deficit te urušavanje postojećih socijalnih prava.

Tablica 6. Temelji pesimistične percepcije

	Realni BDP 2002. (1989=100)	Zaposlenost 2002. (1989=100)	Nezaposlenost 2002. (% ukupne radne snage)	Dugotrajna nezaposlenost (% ukupne nezaposlenosti)	Aktivni osiguranici (% radne snage)
1	2	3	4	5	6
Albanija	113,9	72,3	18,0	–	32,0
BiH	28,0	64,6	–	–	–
Bugarska	82,9	67,4	16,3	58,7	64,0
Hrvatska	86,4	82,4	21,5	60,7	66,0
Makedonija	78,5	57,7	42,0 (2001)	–	49,0
Rumunjska	87,4	97,7	8,1	70,6	55,0
SCG	49,5	80,4	27,9 (2001)	–	–
Slovenija	117,3	82,3	11,8 (2001)	64,8	86,7
Prosjek (bez Slovenije)		75,2	74,6		

Izvor: stupac 2. World Bank (2002b, table 1.1), stupac 3. UNECE (2003, table B5), stupac 4. UNECE, (2003, table B7), stupac 5. World Bank (2002b, table 2.4), stupac 6. World Bank (2002b, table 2.10)

S druge strane, postoje i temeljna makroekonomska kretanja koja upućuju u suprotnom smjeru – prema znatnim poboljšanjima. U regiji oni uključuju visoke stope

gospodarskog rasta i niske stope inflacije tijekom duljeg razdoblja, povećanje izravnih stranih ulaganja, porast realnih plaća te prestanak rasta ekonomske neizvjesnosti. Neki od tih pokazatelja prikazani su u tablici 7. Iz nje se vidi da su gospodarstva rasla, uz povećanje plaća i potrošnje, dok je zaposlenost ili rasla ili stagnirala, a nezaposlenost se, prema anketama radne snage, u dijelu zemalja smanjila. Svi ti pokazatelji u tablici 7. (ne postoje raspoloživi podaci za Albaniju i BiH) predočuju trogodišnje razdoblje pa se može ipak očekivati da nije riječ samo o kratkotrajnim i privremenim poboljšanjima. Potrebno je ujedno podsjetiti i na važna poboljšanja izvan samoga gospodarstva: na poboljšanje demokracije, pojačavanje političkih veza s EU i mogućnost članstva u EU te opće povećanje sigurnosti u regiji nakon 2000.

Tablica 7. Povoljne ekonomske promjene

	Prosječan porast potrošnje kućanstva 2000-02.	Prosječan porast mjesečnih bruto realnih plaća 2000-02.	Prosječan godišnji porast potrošačkih cijena 2000-02.	Promjene u nezaposlenosti prema anketi radne snage 2000-02.
Bugarska	4,6	2,6	7,8	103,0
Hrvatska	5,1	2,7	4,0*	91,9
Makedonija	1,0	2,4	4,4*	99,1
Rumunjska	2,9	4,4	34,2	118,3
SCG	–	14,8	63,8	109,5
Slovenija	1,4	2,2	8,3	91,4

*Indeks životnih troškova.

Napomena: ne postoje raspoloživi podaci za Albaniju i BiH.

Izvor: WIIW (2003)

Usprkos nesumnjivo povoljnim nedavnim promjenama, u promatranim je zemljama i dalje jako zamjetan pesimizam i istraživanja redovito pokazuju da se velik dio populacije osjeća siromašnim i ne očekuje neka značajnija poboljšanja svog materijalnog položaja (IDEA, 2002). Stoga u cijeloj regiji, uz ipak znatne varijacije, postoji paradoks: zašto subjektivni osjećaji ne odražavaju ekonomska i druga poboljšanja? Krstev (2002:6) navodi da su “istraživanja provedena početkom 2002. potvrdila trend urušavanja očekivanja i sve većeg razočaranja tranzicijom. Jedino su Albanci optimistični u vezi s budućnosti”. Čak i u duljem roku (od pet godina), koji daje optimističniji pogled od jednogodišnjega, znatan broj ispitanika ne vjeruje da će se bitno popraviti njihov materijalni položaj (tablica 8. C i D). Važnost navedenog paradoksa nije samo akademska jer njegovo uporno zadržavanje može imati negativne posljedice ne samo za ekonomski razvoj nego i za perspektivu budućih reformi, konsolidaciju njihove potpore i legitimnost.

Tablica 8. Pesimistična očekivanja (2002)

8. A. Koliko ste zadovoljni svojim sadašnjim ekonomskim stanjem?

	Jako zadovoljan	Donekle zadovoljan	Ni zadovoljan ni nezadovoljan	Donekle nezadovoljan	Jako nezadovoljan	Ne znam / ne raspolaže se podatkom
Hrvatska	3,1	29,4	23,3	17,4	26,2	0,5
Makedonija	1,2	19,5	19,9	21,8	37,4	0,2
Crna Gora	1,6	20,0	21,9	17,1	36,3	3,1
BiH	3,1	22,0	22,6	17,5	32,8	2,0
Bugarska	0,2	6,8	10,1	17,7	63,6	1,6
Rumunjska	1,1	16,7	18,1	36,9	26,9	0,4
Srbija	1,4	24,5	22,2	22,6	29,2	0,1
Republika Srpska	2,5	21,5	24,0	19,1	32,0	0,8
Kosovo	4,7	42,6	23,4	12,7	13,6	2,9

8. B. U usporedbi sa siječnjem 2001. (godinu dana prije), procjenjujete da je vaše sadašnje ekonomsko stanje...

	Mnogo bolje	Nešto bolje	Podjednako	Nešto lošije	Mnogo lošije	Ne znam / ne raspolaže se podatkom
Hrvatska	0,9	12,2	55,0	20,9	10,4	0,6
Makedonija	1,5	7,7	36,1	29,0	25,3	0,3
Crna Gora	1,8	14,3	26,5	26,5	29,3	1,8
BiH	1,3	16,2	49,0	22,1	10,0	1,3
Bugarska	0,1	4,1	36,8	34,9	23,1	1,0
Rumunjska	1,5	15,9	34,8	31,6	15,4	0,8
Srbija	1,7	28,7	34,6	19,5	15,3	0,3
Republika Srpska	2,2	17,0	36,9	24,3	18,7	0,8
Kosovo	5,3	39,0	36,3	14,1	3,3	1,9

8. C. Očekujete li da će ekonomsko stanje vaše obitelji u idućih 12 mjeseci biti...

	Mnogo bolje	Nešto bolje	Podjednako	Nešto lošije	Mnogo lošije	Ne znam / ne raspolaže se podatkom
Hrvatska	2,6	30,1	50,3	11,4	2,0	3,6
Makedonija	2,2	26,3	43,2	20,0	7,0	1,3
Crna Gora	6,3	29,4	27,7	8,9	11,9	15,8
BiH	2,3	28,0	46,1	8,5	3,6	11,5
Bugarska	0,2	11,9	38,3	20,5	11,0	18,1
Rumunjska	0,5	26,5	36,2	23,6	4,7	8,5
Srbija	4,9	45,4	31,5	8,6	6,7	2,8
Republika Srpska	2,3	29,5	35,0	15,7	9,7	7,9
Kosovo	10,6	42,9	27,6	5,9	1,0	11,9

8. D. Mislite da će tijekom idućih pet godina vaše ekonomsko stanje biti...

	Mnogo bolje	Nešto bolje	Podjednako	Nešto lošije	Mnogo lošije	Ne znam / ne raspoložbe se podatkom
Hrvatska	9,6	45,4	23,0	7,8	1,8	12,5
Makedonija	4,4	47,6	23,8	15,0	3,6	5,6
Crna Gora	14,2	37,8	8,5	6,7	5,9	27,0
BiH	8,4	40,3	17,0	8,2	1,1	24,9
Bugarska	2,8	23,4	17,8	7,9	5,8	42,3
Rumunjska	1,3	36,1	26,3	19,7	3,1	13,5
Srbija	13,7	54,0	11,5	7,2	2,7	10,8
Republika Srpska	4,7	35,0	14,0	11,3	8,7	26,4
Kosovo	23,2	46,6	4,0	2,8	0,1	23,3

Izvor: IDEA (2002)

Hrvatska, u mnogo čemu regionalni lider, vrlo je dobar primjer spomenutog paradoksa. Prema istraživanju Svjetske banke, stopa siromaštva u Hrvatskoj među najmanjima je u regiji – oko 4% kada se primijeni međunarodno usporediv standard od 4,30 USD dnevno (u skladu s kupovnom moći) te oko 10% ako se primijeni nacionalna linija siromaštva (World Bank, 2001:VI-VII; UNDP Croatia, 2003:77) – ali je “jaz između bogatih i siromašnih” veći od onoga u usporedivim zemljama (World Bank, 2001: str. X. i 15). Nasuprot tome, subjektivna vrednovanja pojedinaca tijekom 1990-ih pružaju mnogo sumorniju sliku. Unatoč značajnom ekonomskom rastu 1994-1998 (osobito u usporedbi sa zemljama regije), te usprkos povećanju realnih plaća, subjektivna vrednovanja nisu se jako promijenila: postotak ljudi koji se 1999. godine smatrao siromašnima bio je vrlo visok (80%) te se smanjio za samo 6% u usporedbi s 1994. godinom. To pokazuje duboko nezadovoljstvo stanovništva porastom nejednakosti i odražava negativne utjecaje porasta nejednakosti na blagostanje (World Bank, 2001:X; slično UNDP Croatia, 2003 te Malenica, 2003). Na takvu percepciju ne utječe samo nejednakost dohodaka već i bogatstva: promašaji privatizacije u Hrvatskoj ne odnose se samo na neefikasnost već, još više, na pravednost te vode dubokom nezadovoljstvu (Franičević, 2002). Usprkos razmjerno visokim stopama gospodarskog rasta u razdoblju 2000-2003, a nakon recesije, razina nezadovoljstva i pesimizma ostala je i dalje visoka: istraživanje kućanstava o kojemu je izvijestio tisak pokazuje da 42% njih jedva izlazi na kraj, 15% ovisi o posuđivanju; jedna trećina ne vjeruje da će ikada doseći zadovoljavajući standard života; oko dvije trećine vjeruje da će sljedeća godina biti ista ili lošija. Međutim, nešto je više opreznog optimizma kada je riječ o petogodišnjim očekivanjima: 42% vjeruje da će se ekonomska situacija poboljšati (skromno, uglavnom) (Malenica, 2003).

Iako u promatranoj regiji ozbiljno nedostaje istraživanja, čini se da je mnogo viša razina subjektivnog siromaštva nego što bi se to moglo zaključiti uz pomoć *objektivnog* izračuna. Nadalje, udio onih koji se smatraju tranzicijskim *gubitnicima* znatno je veći nego što bi se moglo očekivati iz *tvrdih* podataka o gospodarskom rastu ili realnim pla-

ćama (Krastev, 2002)². Usmjeravanjem pozornosti na taj paradoks ne želimo negirati postojanje pravog siromaštva i potrebu odgovarajućih društvenih i ekonomskih mjera za njegovo ublažavanje. Subjektivno siromaštvo upućuje na moguće dublje društvene promjene i probleme. Otuda je pitanje njegova mjerenja vrlo značajno: *objektivne* mjere siromaštva ne mogu u potpunosti iskazati tu njegovu važnost.

5. Dvije kritične posljedice tranzicije na stvaranje nejednakosti i siromaštva

Budućnost regije – izuzev Slovenije – po mnogim je obilježjima još uvijek neizvjesna (čak ako se zanemare sigurnosni, politički i pogranični problemi). U njoj se još uvijek odvijaju dva sveobuhvatna procesa restrukturiranja. Prvi je nezavršeni proces tranzicije, pa usprkos razlikama među pojedinim zemljama, regija u cjelini znatno zaostaje. Drugi se proces odnosi na konvergenciju EU koja je za neke zemlje u regiji tek započela (i na nominalnoj razini). Oba ta procesa imat će velik utjecaj na siromaštvo, isključenost i nejednakosti – brojne velike preraspodjele među pojedincima, sektorima i regijama tek se trebaju ostvariti. S druge je strane vrlo vjerojatno da će objektivno i subjektivno siromaštvo, isključenost i nejednakosti imati znatan povratni utjecaj na dva spomenuta procesa s obzirom na brzinu, slijed te čak moguća kašnjenja, pa i odgađanja. U tom kontekstu, u nastavku ćemo razmotriti pitanja legitimnosti reformi te demokratske konsolidacije.

5.1. Legitimnost reformi i subjektivno siromaštvo

Dinamika razine siromaštva i nejednakosti – stvarna i subjektivna – u tranzicijskim gospodarstvima izrazito je pod utjecajem dinamike i prirode reformi. Povratno i jednako važno, i reforme mogu biti pod snažnim utjecajem realnih društvenih trendova te viđenja i tumačenja različitih sudionika, što je rezultat njihovih moralnih ekonomija. *Moralna ekonomija* odnosi se na društvene norme i percepcije, vrijednosti i sudove što ih akteri imaju o svom osobnom sudjelovanju i ulozi u ekonomskim procesima, kao i o prirodi ekonomskog sustava i njegovim učincima. U središte pozornosti dolaze pitanja pravednosti i pravde, *fair* odnosa i zasluga, prihvatljivoga i neprihvatljivoga. Moralna ekonomija ima važnu ulogu u stjecanju legitimnosti ekonomskih sustava, procesa i njihovih krajnjih učinaka (više u Franičević, 2002).

Porast siromaštva i nejednakosti u regiji događa se u uvjetima dubokih društvenih dislokacija i promjena. Društveni sudionici toga i te kako su svjesni i svoga blagostanja i izgleda svoje djece. Ne samo da su neke skupine siromašnije nego druge, nego su neke od njih (ponovno) otkrile siromaštvo, a neke se s njim susreću prvi put (*novi* siromašni³). To se događa u uvjetima pojačane nejednakosti, povećane “napetosti između so-

² Krastev (2002:24) ističe fenomen tajnih dobitnika: ispitanika koji se smatraju gubitnicima iako su zapravo na pobjedničkoj strani. U istraživanju provedenome 2002. godine u Bugarskoj 70% ispitanika smatralo se tranzicijskim gubitnicima. Krastev vjeruje da se 20 – 25% građana mogu smatrati aktualnim pobjednicima, ali je samo 5% od tih 25% spremno sebe identificirati kao pobjednike.

³ UNDP (1998) u nove siromašne uključuje mlade koji traže prvi posao, dugotrajno nezaposlene koji ne primaju naknadu za vrijeme nezaposlenosti, radnike nižeg obrazovanja koji su nezaposleni ili im prijete nezaposlenost, poljoprivrednike, znatan broj siromašnih zaposlenih te velik broj izbjeglica i prognanika. U nekim su zemljama zbog urušavanja sustava mirovinskog osiguranja mnogi umirovljenici također izloženi opasnosti od siromaštva.

cijalno isključenih i socijalno uključenih što može, kao u Rusiji, povećati teškoće *governance*” (Mosley i Kalyuzhnova, 2000:118). Naglašava se tako da je jedan od najznačajnijih izvora povećanja Ginijeva koeficijenta “pražnjenje sredine” distribucije dohotka, te bi naglasak trebalo staviti na polarizaciju društva, a ne na samu nejednakost (Milanovic, 1999:321). Ako je Milanovic u pravu, postavlja se važno pitanje: je li moguće da je percepcija o lošijemu materijalnom položaju više subjektivni odraz sve veće polarizacije (ili čak i dualizacije) društva nego samo povećane nejednakosti i siromaštva? Iako je u tranzicijskim zemljama tema o nestajanju srednjih slojeva i o stvaranju društva koje nalikuje na pješčani sat prilično raširena (Blue Bird, 2002), nažalost, premalo je pouzdanih istraživanja i podataka koji bi mogli to potvrditi. To nije samo akademsko pitanje već važno pitanje reformskih politika.

Koje su implikacije za politiku? Ako siromaštvo ne znači samo lišenost materijalnih dobara nego i nejednakost i socijalnu isključenost s kojima je povezano zajedničkim uzrocima (Mosley i Kalyuzhnova, 2000:119; World Bank, 2000), ako znači gubitak društvenog položaja i statusa, onda bi cilj mjera politike trebala biti sama društvena dinamika. Stvaranje *sigurnosne mreže* tada je nedostatno – mjerama politike trebalo bi utjecati na priloge i sposobnosti, na kompenziranje gubitnika, i horizontalno i vertikalno, međugeneracijskom kompenzacijom, ali i na smanjenje samih nejednakosti. To je posebice važno u regiji. Naime, osim osoba izloženih socijalnoj isključenosti zbog razloga koji postoje u svim poslijesocijalističkim društvima, u regiji je velik broj osoba koje su ne samo socijalno, nego i fizički isključene zbog progonstva i/ili raseljenosti. Najčešće je, iako ne uvijek, riječ o žrtvama ratnih zbivanja (Blue Bird, 2002; Krastev, 2002:15-16), što samo stvara dopunski pritisak na ionako teško održiva raspoloživa javna financijska sredstva i kapacitete javnih službi.

5.2. Demokratska konsolidacija i pitanja vezana uz nejednakost

Legitimnost reformi u promatranoj regiji usko je povezana s demokratskom konsolidacijom. Mnogo je napisano o paradoksalnoj prirodi poslijesocijalističkih reformi (npr. Orenstein, 2001). Neke od imanentnih kontradikcija povezivanja tržišnih reformi s demokratizacijom sigurno su naglašenije u regiji čija gospodarstva općenito znatno zaostaju za najnaprednijim tranzicijskim zemljama. U takvim uvjetima ne treba čuditi da je u zemljama regije niska razina povjerenja u političke i javne institucije, odnosno da je zabilježena erozija društvenog kapitala (to je vidljivo i u World Bank, 2000; UNDP Human Development Reports, IDEA, 2002). Taj nedostatak povjerenja vjerojatno je povezan s višom razinom nejednakosti, korupcije te zarobljenošću politike i države posebnim interesima. Izvještaji Svjetske banke često naglašavaju pozitivne učinke dobre uprave (*good governance*) ne samo na dugoročni gospodarski rast nego i na ublažavanje nejednakosti (većim rashodima za socijalne potrebe i djelotvornijim usmjeravanjem pomoći). Nasuprot tome, navodi se da i korupcija i zarobljenost države nepovoljno utječu na povećanje siromaštva i nejednakosti te imaju negativne učinke na nastavak reformskih procesa, vode *kočenju* reformi (World Bank, 2000:163-170), ali i *prokletstvu* pobjednika. Može li ta kombinacija ugroziti demokraciju i uvjetovati krizu legitimiteta (Choe, 2001:16)?

Demokratski procesi u regiji dosegli su naprednu i/ili održivu razinu samo u Rumunjskoj, Bugarskoj te u Hrvatskoj. Demokratizacija je ili na početku (Albanija, Srbija i Crna Gora), ili postoji ozbiljna politička kriza (Makedonija), ili je pak riječ o prikrivenom odnosno stvarnom međunarodnom protektoratu (Bosna i Hercegovina te Kosovo) (Gligorov, 2002). Premda su ispitivanja javnog mnijenja (IDEA, 2002) pokazala da je potpora demokraciji u regiji visoka, njezina budućnost u Jugoistočnoj Europi nipošto nije sigurna, s pravom upozorava Gligorov (2002). Demokratska konsolidacija, legitimnost demokratskih režima i nastavak reformi ne ovise samo o ekonomskim i društvenim učincima, nego i tome kako ih građani vide i tumače (s obzirom na pravednost i moralnost). A u vezi s tim ostaju razlozi za značajnu zabrinutost, kao i veliki izazovi. Oni prije svega proistječu iz ozbiljnih deficita (institucionalnih, demokratskih), nezaslužanih pobjednika i nekompenziranih gubitnika, održanih temelja nacionalističkog fundamentalizma, nejednakosti i nesigurnosti osobnoga, međugeneracijskoga i međuregionalnog razvoja – što je sve povezano s raširenim pesimizmom u smislu budućnosti. Specifičnost regije su, s obzirom na nedavne ratove i međuetničke sukobe, masovna i sustavna kršenja ljudskih prava, što je nedvojbeno povećalo rizik siromaštva grupa koje su žrtve takve diskriminacije (MRGI, 2003). Neuspjeh u suočavanju sa spomenutim problemima i izazovima lako može voditi do upitnosti sadržaja poslijesocijalističkih reformi, posebice ako gospodarski rast ne bi bio održiv (Bičanić, 2003). U tome bi se vjerodostojnost europske integracije i s tim povezanih uvjetovanja mogla (kao u hrvatskom slučaju) pokazati osobito važnom.

Pritisci na državu da se okrene radikalnoj promjeni reformskog puta mogu postati prejak i legitimnost cjelokupnog paketa reformi može biti upitna ako prevelik broj građana osjeća da je na gubitničkoj strani. Delhey i Tobsch (2000:27) pokazuju da je općenito potpora političkom sustavu mnogo povezanija sa socijalnim i ekonomskim pokazateljima nego s političkima. “Zbog toga je poboljšanje osobnog blagostanja odlučujuća, ali još nezavršena zadaća za političare u ostvarivanju stabilne demokracije.” Činjenica da zasad ne postoji nijedna ostvariva i/ili moguća alternativa parlamentarnoj demokraciji može biti utješna, ali ne može zadovoljiti, pogotovo ne u promatranoj regiji. Visoke razine subjektivnog siromaštva, nejednakosti i pesimistična očekivanja mogu ozbiljno utjecati na demokratsku konsolidaciju zemalja u regiji.

6. Zaključak

U radu smo razmotrili moguće posljedice porasta stvarne i subjektivne nejednakosti i siromaštva u osam zemalja jugoistočne Europe. Pokazuje se da je porast nejednakosti i siromaštva sastavni dio tranzicijskih promjena. Demokratizacija, liberalizacija i privatizacija nužno su vodile porastu nejednakosti u usporedbi s razinom za vrijeme socijalizma te raširenom siromaštvu. Te su razine, međutim, više u regiji nego u drugim tranzicijskim gospodarstvima Srednje i Istočne Europe te su izraz i posebnih uvjeta. Pokazuje se da su neregulirani procesi s brojnim deficitima – od kojih su najznačajniji institucionalni, strukturalni i demokratski – bili vrlo pogodni za najpoduzetnije i najbrže pojedince, što je stvorilo velik pritisak na traženje renti i zarobljavanje politike. Iznenađan i jak porast nejednakosti, pojava siromaštva i neizvjesnosti upućuju na pitanja pra-

vednosti, ali i na izuzetnu važnost procjena o subjektivnoj i uočenoj nejednakosti i siromaštvu.

Tranzicijski proces u promatranoj regiji neizvjestan je te podložan osporavanjima. Održanje legitimnosti tranzicije uvelike ovisi o posljedicama porasta nejednakosti i siromaštva, i to ne samo kada je riječ o stvarnim promjenama, nego i kada su u pitanju viđenja i tumačenja njezinih sudionika. Tim je tumačenjima svojstveno da uključuju društvene norme te da se oslanjaju na prihvaćene pojmove poštenoga i pravednoga. Dakle, interpretirane unutar matrice koja čini *moralnu ekonomiju* sudionika, ona utječu na njihovo ponašanje i kolektivno djelovanje. Takav splet može uzrokovati buduće teškoće transformacijskih procesa u regiji zbog najmanje tri razloga.

Prvi proizlazi iz sukoba očekivanja i viđenja, te implicitnih pravila vezanih uz *igru* nejednakosti kao dijela reformskog konsenzusa o poželjnosti stanovitog porasta nejednakosti. Taj sukob postaje još naglašeniji u dva slučaja: a) kada se ne ostvari gospodarski rast ili je on nedovoljan za ekonomsku konvergenciju i b) kada, bez obzira na gospodarski rast, veća nejednakost jednostavno postane prevelika. *Drugi* je razlog kombiniranja siromaštva s patološkim (neprihvatljivim) nejednakostima koje se ponajviše vezuju uz korupciju, ratno profiterstvo, organizirani kriminal, nepostojanje vladavine prava te kršenje ljudskih prava, između ostalih i – etničkih. Ako se to događa, onda će mnogi na tranzicijske ishode gledati kao na neželjene, a na “pobjednike” kao na nezaslužene. *Treći* je razlog manje rezultat percepcije, a više stvarnog porasta siromaštva i nejednakosti. On može uvjetovati sindrom *zakočenih* reformi u kojemu pobjednici (štiteći svoje dobiti) blokiraju daljnje promjene kojima bi se možda okoristiti gubitnici. Sve te pojave u velikoj mjeri, ali i uz značajne razlike, postoje u zemljama regije.

Članak završava *policy* preporukama za očuvanje legitimnosti tranzicije. Najvažniji izazov poslijesocijalističkih država u regiji nije samo rješavanje nejednakosti i siromaštva gospodarskim rastom nego, zbog važnosti i razmjera subjektivnog osjećaja nejednakosti i siromaštva, poduzimanjem niza mjera usmjerenih na pitanja pravednosti, prigoda, mogućnosti i blagostanja. Pokazuje se kako je rješavanje jednadžbe legitimnosti podjednako važno kao i rješavanje pitanja gospodarskog rasta. To je utoliko važnije što među njima postoji mnogo veća međuovisnost negoli se vjerovalo u početnim stadijima tranzicije, osobito unutar dominantne paradigme Washingtonskog konsenzusa. Iskustvo zemalja jugoistočne Evrope na to jasno upućuje.

LITERATURA

Atkinson, A. and Micklewright, J., 1992. *Economic transformation in eastern Europe and the distribution of income*. Cambridge: Cambridge University Press.

Barr, N., 1999. “Reforming welfare states in post-communist countries”. *CASE occasional paper*.

Bičanić, I. and Franičević, V., 2002. “Dismantling crony capitalism: the case of Croatia”. International Conference of the Faculty of Economics Sarajevo “ICES 2002, Transition in Central and Eastern Europe – Challenges of the 21st Century”, Sarajevo, October 17 – 18, 2002. *Conference Proceedings*. Sarajevo: Faculty of Economics, 53-58.

Bičanić, I., 1988. "Mjerenje nejednakosti u jugoslavenskom selu u razdoblju od 1963. do 1983.". *Sociologija sela*, (99-100), 101-111.

Bičanić, I., 2003. "Growth factors and convergence prospects of southeast european economies" in: V. Franičević and H. Kimura, eds. *Globalization, democratization and development: european and japanese views of change in south east Europe*. Zagreb: Masmedia : WIIW, 467-482.

Birdsall, N. and Nellis, J. 2002. "Winners and losers: assessing the distributional impact of privatization". *Center for Global Development, Working Paper*, No. 6.

Blanchard, O., 1997. *The economic theory of transition*. Oxford: Clarendon Press.

Blue Bird, 2002. "How the politics of social inclusion is possible in southeast Europe" [online]. *Blue Bird - Research Groups, Progress Report*. Available from: [www.ceu.hu/cps/bluebird].

Choe, Y., 2001. *Institutional trust in east- and central Europe: a macro perspective*. Paper presented at the ECPR General Conference, 6-8 September 2001, Canterbury, panel 10-4: "Quality and qualifications of democracy".

Delhey, J. and Tobsch, V., 2000. "Understanding regime support in new democracies: does politics really matter more than economics?" *Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB), Working paper*, FS III 00 - 403.

Easterlin, R. A. (ed.), 2002. *Happiness in economics*. Cheltenham: Edward Elgar.

EBRD. *Transition reports*, various years. London: EBRD.

Franičević, V., 2002. "Politička i moralna ekonomija hrvatske tranzicije". *Politička misao*, 39 (1), 3-34.

Gligorov, V., 2002. *South eastern Europe: new means for regional analysis* [online]. International Institute for Democratic and Electoral Assistance - International IDEA. *Policy Brief*, based on the data collected for the SEE Public Agenda Survey. Available from: [www.idea.int/balkans].

Gomulka, S., 1998. "Output: causes of decline and recovery". *CASE-CEU Working paper*, No. 8.

IDEA, 2002. *South eastern Europe public agenda survey* [online]. International Institute for Democratic and Electoral Assistance - International IDEA. Available from: [www.idea.int/balkans].

Krastev, I., 2002. "The inflexibility trap: frustrated societies, weak states and democracy". *UNDP Issues Paper*, August.

Malenica, Z., 2003. "Siromaštvo: vrste, rasprostranjenost i uzroci siromaštva u Hrvatskoj 90-ih godina 20. stoljeća". *Slobodna Dalmacija – Magazin*, 24. svibnja 2003, 15-18.

Milanovic, B., 1997. *Income, inequality and poverty during the transition*. Washington D.C.: World Bank.

Milanovic, B., 1999. "Explaining the increase in inequality during transition". *Economics of Transition*, 7 (2), 299-341.

Mosley, P. and Kalyuzhnova, Y., 2000. “Are poverty and social goals attainable in the transition region?”. *Development Policy Review*, 18, 107-120.

MRGI, 2003. *Minority rights and development processes in south-east Europe* [online]. Workshop report. Available from: [www.minorityrights.org].

Nestić, D., 2002. “Ekonomске nejednakosti u Hrvatskoj 1973-1998”. *Financijska teorija i praksa*, 26 (3), 595-613.

Orenstein, M. A., 2001. *Out of the red: building capitalism and democracy in postcommunist Europe*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Ravallion, M. and Lokshin, M., 1999. “Subjective economic welfare” [online]. *Development Research Group Working paper*, April. Available from: [www.worldbank.org].

Roland, G., 2000. *Transition and economics*. Cambridge: MIT Press.

Scitovsky, T., 1976. *The joyless economy: an inquiry into human satisfaction and consumer dissatisfaction*. New York: Oxford University Press.

UNDP BiH, 2002. *Human development report 2002 – Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: Ekonomski institut.

UNDP Croatia, 2003. *Izješće o društvenom razvoju – Hrvatska 2002*. Zagreb: Ekonomski institut.

UNDP Slovenia, 2003. *Human development report Slovenia 2002/2003*. Ljubljana: UNDP : IMAD.

UNDP, 1998. *Poverty in transition*. Moscow: UNDP Regional Bureau for Europe : CIS.

UNDP, 2003. *Human development report 2003: millenium development goals*. New York ; Oxford: Oxford University Press.

UNECE, 2003. *Economic survey of Europe*, No. 1/2003. Geneva: UNECE.

UNICEF, 2003. *Social monitor 2003*. The MONEE Project CEE/CIS/Baltics. Florence: UNICEF, Innocenti Research Center.

WIIW, 2003. *Handbook of statistics: countries in transition 2003*. Vienna: The Vienna Institute for International Economic Studies.

World Bank, 2000. *Making transition work for everyone: poverty and inequality in Europe and Central Asia*. Washington D.C.: The World Bank.

World Bank, 2001. *Croatia: economic vulnerability and welfare study*. Report No. 22079-HR. Washington D.C.: The World Bank.

World Bank, 2002a. *Transition: the first ten years: analysis and lessons for eastern Europe and the former Soviet Union*. Washington: The World Bank.

World Bank, 2002b. *World development indicators 2002*. Washington D.C.: The World Bank.

Ivo Bičanić and Vojmir Franičević:
**The Challenges of Real and Subjective Poverty and the Growth
of Inequality in the Economies of South Eastern Europe in Transition**

Abstract

The paper investigates the general and specific causes of the rise in poverty and inequality in the transition economies of South Eastern Europe. Part of this rise was an expected and welcome by-product of transition, while the other part reflects the impact of transition-generated pathologies. The paper shows that the rise in economic inequality, social exclusion and poverty in South Eastern Europe was relatively larger than in the other European transition economies, just as the current levels are even now relatively higher. This difference can in part be explained by the political economy of the transition in the region (“partnerly” capitalism), the contingencies of the war and the initial conditions.

These specific features can to an extent be used to explain the paradox of the higher subjective poverty and pessimism that do not have any grounds in realistic trends in the economy. The paradox has numerous consequences, among which the impacts on economic growth, on the legitimacy of future reforms and on democratic consolidation are particularly to the fore. For the future of reforms in South Eastern Europe, it is claimed at the end, it is equally as important to settle the problem of legitimacy as it is to solve the issue of economic growth.

Key words: economic inequality, social exclusion, subjective poverty, legitimacy, democratic consolidation, South Eastern Europe, Croatia